

İslâm Medeniyetinde Hastahaneler (Bimaristan-Daru's-şifa)

Prof. Dr. Ahmed Ağırakça

İnsanoğlunun ilk toplumundan başlayarak günümüze kadar karşılaştığı her türlü zorluk ve sıkıntıları atlatmak için nasıl gayret ettiği bilinen bir husustur. vücudunda çıkan bir çıbanı bir bitki yaprağıyla ovarak tedaviye başlamış ve kendisini hastalıklardan korumanın yollarını aramıştır. Hastalık insanın her zaman maruz kaldığı bir durum olduğundan bundan kurtulmak için hem tedavi yollarını hemde bu yolların gerçekleştirilebileceği kurumları araştırmış ve zaman içinde bu kurumları oluşturmuştur. Bu tedavi kurumlarının başında hastahaneler gelmektedir. Hastahaneler hastalıklara teşhis koymak, hasta ve yaralılara tıbbî ve cerrahi müdahalelerde bulunmak ve bunları iyileştirmek maksadıyla tedavi etmek için oluşturulan kurum ve birimlerdir.

Tarihte hastalanan kimselerin tedavi için ilk başvurduğu kimseler genellikle toplumun dini öncüleri olmuştur. Özellikle ilâhi vahiy ile yönlendirilen ve bu bilgi kaynağından beslenen peygamberler tedavi konusunda daima toplumun öncülüğünü üstlenmişlerdir. Hz.Musa zamanında ortaya çıkan bir cüzzam hastalığının yok edilmesi için cüzzamlıların tümünün Hz. Musa tarafından bir bölgeye toplanarak bunlara karantina uygulanması hadisesi bize bu konuda önemli bir ipucu vermektedir. Aynı şekilde Hz.İsa'nın kendi döneminde ulaştığı tedavi yöntemleri zamanının en üst düzeyinde ki tedavi yöntemleri idi. Hz.İsa'nın yaşadığı Roma döneminde hastaların genellikle toplumdan dışlandığını gördüğümüz halde Hz. İsa ve ondan sonraki dönemlerde kilise hastalara sahip çıkmıştır. Bu gibi örnekler baktığımızda hasta ve mazlumların yanında yer alan unsurun din ve dinin öncüleri olduğu görülmektedir. Hastalar şefkat ve merhamet istediklerinden dolayı bu duyguları ancak din karşılayabilmektedir.

Buna rağmen eski Yunan hekimi Hippocrates hastalarıyla ilgilenmek için evinin yakınındaki bir bahçeyi hastaları için ayırmış ve burada onlara bakacak kişiler görevlendirmiştir. Buraya İhsinudukiyun (Xenodokeion) adı verilmişti.[\[1\]](#)

İslam Tarihinde hastahanelere gelince bu kurum ilk dönemlerden beri varolmuş ve görülmüştür. « Hastahane » kelimesi XIX.yüzyılda Sultan Abdülmecid'in annesi ve Sultan II.Mahmud'un eşi Bezm-i Alem Valide Sultan tarafından 1843 yılında "Gurebâ-i Müslimin Hastahanesi"nin yaptırılmasıyla literatürümüze geçmiştir. Ancak İslâm tarihi boyunca hastaların tedavi edildiği bu mekâna değişik isimler verilmiştir. Hz.Peygamber zamanından günümüze kadar kullanılan bu kurum hemen hemen aynı fonksiyonu icrâ etmiştir. O günden bu güne kadar Hayme, Daru's- sıhha, Daru'l-âfiye, Daru'r-râha, Daru't-Tıbb, Daru'l- marza, Maristan, Biharistan, Bimârhâne, Tabhane, Me'mun'ul-istirâhe, Şifahane, Daru's-Şifa, Müsteşfâ ve en son

hastahane terim ve isimleriyle anılmıştır.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile Endülüs'te değişik dönemlerde değişik isimlerle anılmış yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nde 1843 yılından sonra Hastahane, Arab dünyasında da Kahire'de 1825 yılında Ebu Zu'bul Hastahanesi'nin kurulmasından sonra da "Müsteşfa" tabiri kullanılmıştır.

İslâm dünyasında ve İslâm Medeniyeti Tarihi'nde önemli bir yeri olan hastahaneler aynen cami, mescid, tekke ve medrese gibi ihtimam görmüş, yöneticiler tarafından desteklenen bir kurum olmuştur. Hastahaneler bazan ilk kuruldukları dönemlerde sadece hasta tedavi etmek üzere kurulmuş, fakat zamanla bu kurumlar tıp ilminin de tahsil edildiği akademik kurum haline getirilmişlerdir. Bilimsel ve teorik çalışmaların yanında ampirik usûller sonucunda tıpta uzmanlar, cerrahlar ve ilim adamları bu kurumlarda yetiştirilmiştir.

III. Yüzyılda Mısır'ın İskenderiye şehrinde ilim merkezlerinin yanısıra tıbbıa dair araştırma merkezleri de mevcuttu. Özellikle İskenderiye'de yetişmiş olan Galenos zamanında tıbbî gelişmeler görülmüştü. Hatta onun anatomide Hippocrates'ten ileri olduğu söylenebilir. Müslümanların İskenderiye'ye giriş tarihi olan 22/642) yılında İskenderiye'de Ohrin ve Aytos el-Amîdi ile Aqınolu Pavlos (el-Ecîni) adındaki tabipler İskenderiye'nin tanınmış tabipleri arasındaydılar. Bu tabiplerden Diyarbekr asıllı olan Aytos el-Amîdi İskenderiye'de yetişmiş bir tabip olup Bizans İmparatoru I.Iustinianus zamanında yaşamış tabiplerden birisidir.

Yine İslâm öncesinde Pers-Sasanî İmparatorluğu bünyesindeki Hûzistan bölgesinde bulunan Cündişâpûr (Cündisabur/Cündeşâpûr) şehrinde büyük bir hastahane mevcuttu. Bu hastahane bu dönemin en büyük hastahanelerinden kabûl ediliyordu. Hz.Peygamber devrinde yaşamış olan meşhur tabip Taifli Haris İbn Kelede bu hastahane tıp öğrenimini görmüştü. Müslümanların bu bölgeyi fethinden sonra Cündişâpûr hastahanesi varlığını sürdürmüş ve burada Nasturî ve Süryanî tabiplerin yanında Müslüman tabipler de yerleşmeye başlamıştır. *İslam Tıp Tarihi* (İstanbul 2004) adlı eserimizde ifade ettiğimiz gibi Curcîs Ibn Buhtîşû' bu hastahane baştabiplik görevini ifa etmiş ve daha sonraları Abbasî Halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr'u h.148 yılında tedavi edince halifenin katında büyük bir mertebeye ulaşmıştı. Fakat kendisi bizzat hastalanınca h.152 yılında Cündişâpûr'a geri dönmek zorunda kalmıştı. **Hz.Peygamber Zamanında Hastahaneler**

İslam öncesi cahiliye devrinde yetişen bazı tabiplerin olduğunu gördüğümüz halde bu tabiplerin görevlerini icra ettikleri bir mekânın olmadığını biliyoruz. İslâm vahyin ışığında insanlığa yol gösterirken her konuda olduğu gibi bu hususta da öncülük etmiş ve ilk defa tıp bilgi ve tecrübesinin pratize edildiği bir mekânı ortaya çıkararak kurumlaştırmıştır. Ahzab diğer adıyla Hendek Savaşı sırasında Kureyş müşriklerinin attığı bir okla kolundan derin bir yara alan ensarın ileri gelen önemli şahsiyetlerinden ve Evs Kabilesi'nin o günkü reisi Sa'd Ibn Muaz (r.a)'ı yakından takip etmek ve yarasının durumunu sürekli izlemek için Mescid'in yakınında bir seyyar çadır hastahane yatırılmasını bizzat Hz.Peygamber istemişti. [2]

Medine'de Mescid'in yakınında hasta ve yaralıların tedâvî etmek üzere sürekli kurulu bulunan bir çadır hastahanesi olduğu bilinmektedir. Bu çadırdaki Rufeyde (Kuaybe) binti Sa'd el-Ensariye (el-Eslemiyye) adında bir tabip kadının bulunduğu ve İslâm tıp tarihinde ilk seyyar sahra hastahanesi kuran hastabakıcı-tabip kişinin bu kadın olduğu ve onun kurduğu bu seyyar hastahane kaynaklarda "Rufeyde'nin çadırı" adının verildiği kaydedilir.^[3] Adı geçen bu hanımın burada hastaları ve yaralıları tedâvî ettiği ve bir hasta bakıcıdan daha çok tam anlamıyla bir tabip olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, Hendek Savaşı sırasında kolundan yaralanan Sa'd İbn Muaz'ın yarısından dolayı kan kaybını önlemek maksadıyla derhal Rufeyde el-Ensâriyye (veya el-Eslemiyye)'nin bu söz konusu çadırına kaldırılmasını ve orada ona dağlama yapılmasını istemiştir.^[4] Bu çadırın Hendek Savaşı boyunca kurulu olma ihtimali olduğu gibi savaştan sonra da Sa'd İbn Muaz için de kurulması muhtemeldir. Ayrıca başka rivayetlerde de Sa'd'ın yaralanması üzerine Hz.Peygamber O'nu Mescid'in yakınında bulunan Rufeyde el-Eslemiyye'nin çadırına götürmelerini ve orada tedavisine başlanmasını emrettiği ve kendisini gelip orada ziyaret edeceğini söylediği kaydedilmektedir.^[5]

Hatta bu kadın tabibin Hayber fethi sırasında da Peygamberimizle savaşa katılarak yaralılara baktığı ve Hayber ganimetlerinden kendisine atı ve kılıcı olan bir süvari kadar bir pay ayrıldığı tıp tarihinin önemli bir hadisesi olarak kabul edilir.^[6]

Rufeyde'nin bu çadırının seyyar bir askerî hastahane olduğunu ifade edebileceğimiz gibi Eslemoğulları'na mensup olan Rufeyde'nin çadırının sürekli kurulu bir hastahane olduğunu söylemek de mümkündür. Çünkü Hz.Peygamber: « Onu Rufeyde'nin çadırına götürün onu orada ziyaret edeceğim » dediğine göre bu çadırın sürekli sağlık işlerini gören bir çadır olduğu intibainı vermektedir. Bu duruma göre bu çadırın seyyar bir cerrahi hastahane olduğunu söyleyebiliriz.

Böyle bir uygulama ve gelenek olduğuna göre toplumun bir ihtiyacı olan hastahane ilk dönemlerden itibaren İslâm Medeniyetindeki yerini aldığını görmekteyiz. Bunun gittikçe daha geliştirildiği ve ihtiyaca cevap verecek şekilde varlığını sürdürdüğü muhakkaktır. Dört Halife Devri'nde ve onu izleyen Emevîler Devleti döneminde ihtiyaçların gittikçe artması üzerine ayrıca İslâm'ın daha geniş coğrafi alanlara yayıldığına göre bu kurumun aynı oranda geliştirilmesine çalışıldığı muhakkaktır. Özellikle savaşlarda seyyar çadır hastanelerinin olduğu görülmektedir.

Velid İbn Abdülmelik Hastahanesi

Emevîler Devrinde iç karışıklıkların ve Emevi ailesinin uygulama ve tutumlarına karşı yapılan direniş ve isyanların bertaraf edilmesinden sonra Velid İbn Abdülmelik döneminde 88 (706) yılında ilk defa Dimaşk'ta büyük bir hastahane kurulduğunu görüyoruz.

İslam tarihinde Suriye’de kurulan ilk hastahanenin Velid İbn Abdülmelik hastahanesi olduğu bilinmektedir. 86 (705) yılında inşâ edildiği söylenen bu hastahanenin el-Kâlkâşandî’nin verdiği bilgiye bilgiye göre Suriye’deki ilk hastahanedir. Ancak bu hastahanenin hangi tarihlere kadar var olduğunu bilemiyoruz.

İbn Vatvat Reşidüddin’in verdiği bilgiye bakılırsa cüzzam, körlük ve benzeri tedavisi zor hastalıkların ilk defa Velid İbn Abdülmelik Hastahanesi’nde tedavi edildiği belirtilir. Aynı şekilde Takiyüddin el-Makrizî’ye göre de İslâm tarihinde bu gibi hastaların tedavisi için yapılan ilk hastahanenin Velid İbn Abdülmelik Hastahanesi’nin olduğunu ifade edilir.

Velid İbn Abdülmelik bu hastahane de bir çok tabip görevlendirerek bunlara bol maaşlar vermişti. Ayrıca burada tedavi edilen cüzzamlı hastaların diğer hastalardan ayrı bir yerde karantina altına alınmalarını emretmiş, görme özürlüler için de hastahane bütçesinden büyük fonlar ayırmıştı. Ancak bu hastahanenin Dimaşk’ta nerede bina edildiğine dair bilgimiz mevcut değildir. Bu hastahanenin kurulmasını isteyen ve bunun için her türlü masraftan kaçınmayan Velid İbn Abdülmelik buraya doktorlar tayin ederek en üst düzeyde maaşla çalışmalarını sağlamış ve bütün ihtiyaçlarını karşılamıştı. Hastahane de yatacak bütün hastaların tedavi masrafları ile yiyecek ve içeceklerini Velid sağlamış, ayrıca hastahane içinde özel bir karantina bölümü yaptırarak burada görme özürlüler ile cüzzamlıların tedavi edilmesini ve diğer hastalara ve sağlıklı kimselere karışmalarını, onlarla bir temaslarının olmamalarını temin etmişti. Cüzzamlıların ve diğer hastaların bütün giderleri yine hastahaneye ait idi. Ayrıca görme özürlüler için birer rehber, yatacak hastalar için de birer bakıcı ve hizmetçi tayin ederek bu gibi kimselerin ihtiyaçlarını da hastahane içinde ve hastahane dışında karşılamıştır.[7]

Zukaku’l-Kanadil Hastahanesi

Emeviler Devrinde kurulduğu bilinen diğer bir hastahane de « Zukaku’l-Kanadil » adını taşıyan hastahanedir. El-Kanadil bölgesi veya el-Kanadil mahallesi hastahanesi adıyla da anıldığı bilinmektedir. Buna Arapça’da kandil kelimesinin çoğulu olan kanadil adının verilmesinin sebebi olarak eski Babilon şehri civarında Fustat şehrini kuran Amr İbnü’l-Ass’in oturduğu sokakta çevreyi aydınlatmak maksadıyla buraya geceleyin kandiller astırmasından dolayı olduğu ifade edilir. Bu hastahenin bu bölgede kurulduğu bilinmesine rağmen bina yıkılmış ve adı geçen hastahane den eser kalmamıştır.

Abbasi Devri Hastahaneleri

İslâm’ın ilk dönemlerinde gerçekleşen fetihlerden sonra İslam’ın bugünkü Irak-ı Acem (Batı İran)’da

yayılmışından önce bölgede ilk hastahanelerin o gün Cündişâpûr'da daha çok yaygın ve mevcut olduğunu görüyoruz. Cündişâpûr eski İnan-Sasanî İmparatorluğunun Hûzistan bölgesinde olup başkenti Kteziphon (Medain)'a yakın bir bölgedeydi. Sasanî Devleti'nin ilk dönemlerinde eski Yunan hastahaneleri örnek alınarak burada ilk hastahaneleri oluşturan I.Şapur olmuştur. Burada tıp dili olarak eski Yunanca ve Aramca'yı kullanırlardı. Cündişâpûr'daki hastahanelerin kurulmasında bölge Süryanîleri'nin ve Bizans'tan gelen Nasturîler'in de rolü ve etkisi vardı. Sasanî Devleti'nin ilk dönemlerindenberi burada var olan hastahanelerin etkisiyle Cündişâpûr halkı tıp alanında büyük bir beceri elde etmişlerdi. Cündişâpûr tabipleri eski Yunan ve Hind tıbbından aldıkları bilgileri gayet iyi bir şekilde kullanmış ve fevkalade geliştirerek büyük tabipler yetiştirmişlerdi. Özellikle kendi bölgelerinin iklimine uygun ilâç türlerini geliştirdiklerinden Araplar üzerinde büyük etkileri olmuştu. Cündişâpûr hastahaneleri ve tıp okullarının etkisi İslâm'ın bölgede siyasi etkinliğinin iyice ortaya çıktığı günlere kadar devam etmiştir. Abbasî Devleti'nin bütün İslâm dünyası dolayısıyla bütün Ortadoğu, Ön Asya ve Kuzey Afrika'da etkin bir hale geldiği döneme kadar Cündişâpûr tabipleri O günün tabiplerinin en üstadları olarak kabul edilmektedir. Hastahaneleri de en gelişmiş hastahaneler idi. Ancak Abbasî Devleti'nin iyice güçlenip bilhassa Halife Mansûr döneminde Medinetu's-Selâm adıyla "Bağdad"ın kurulması ve bu önemli şehrin bütün ilimlerin merkezi olduğu gibi aynı zamanda hilafet merkezi olması bölgenin bu alanda gelişmesine yol açmıştır. Abbasî Halifesi el-Mansûr, düçar olduğu bir hastalığın tedavisi için Cündişâpûr'dan tabip istemiş ve kendisine meşhur tabip ailesinden Cercîs İbn Buhtîşû' gönderilmişti. Arab dünyasını ve ilk günlerden beri İslâm dünyasını tabipleriyle besleyen hastaların tedavi eden Cündişâpûr, cahiliye devri tabiplerinden Haris İbn Kelede'den Cercis İbn Buhtîşû'a kadar, Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevî hükümdarlarının genellikle bu şehirde yetişen tabiplerinden yararlandıkları bilinmektedir.[\[8\]](#) Abbasî Devleti'nin kurulmasıyla yönetimin Irak'a taşınıp Bağdad'ın el-Mansûr tarafından inşâ edilmesiyle İslâm dünyasının kalbi artık burada çarpmaktaydı. Özellikle güçlü bir yönetimin ortaya çıkmasıyla Bağdad bütün ilim adamları için adeta bir karargah haline geldi. Bir çok ilim dalında yetişen İslâm dünyasını aydınlatan büyük şahsiyetler hep Bağdad'ta bulunmuşlardı. Bağdad'ın bu şekilde bir ilim merkezi haline gelmesiyle Cündişâpûr'dan bir çok tabibin buraya gelmesine yol açmıştı. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mansûr bir hastalığa düçar olunca Cündişâpûrlu meşhur tabip ailesinden Buhtîşû'lar'dan bir kaç kişinin baba oğul ve torunun arka arkaya Bağdad'a gelmesini sağladı. Cercis İbn Bahtîşû' ve oğulları Bağdad'ın vazgeçilmez tabipleri oldular.

Bağdad Harun er-Reşîd Hastahanesi

170 (786) yılında hilafete geçen Harun er-Reşîd göreve başladıktan kısa bir müddet sonra o sıralarda Abbasî sarayında bulunan Cündişâpûrlu tabip Cebrail İbn Buhtîşû'a verdiği bir talimatla Bağdad'da derhal bir hastahane kurmasını istemişti. Cibril (Cebrâil) İbn Bahtîşû' bu aile içinde II.Cebrâil diye anılır. 213 (828) yılına kadar yaşayan Cebrâil İbn Bahtîşû' Harun er-Reşîd için kurduğu bu hastahanenin Harun'un hilafetinin ilk dönemlerinde olması ihtimali bir hayli zayıftır. Ama daha sonraki yıllarda özellikle 175/791 yılından sonra olma ihtimali vardır. Çünkü Harun'un hilafete geçtiğinin ilk yıllarında bunun babası Buhtîşû' İbn Cercis Bağdad saraylarında yaşamakta olup çok daha etkin bir rol oynuyordu. Fakat Cebrâil 175/791 yılında Harun'un gözde veziri olan Ca'fer İbn Yahya el-Bermekî'ye özel tabip olmuştu. Bu sıralarda Harun er-Reşîd'in cariyelerinden

birisi çok şiddetli bir baş ağrısına tutulunca bunun tedavisini Cebrâil yapmış ve bu arada saraya girerek büyük bir şöhrete kavuşmuştu. Harun er-Reşîd'e yirmi üç yıl müddetle hizmet ederek ona tabiplik yapmış ve bu uzun müddet içinde aylık on bin dirhem maaş almıştır. Cebrâil'in kurduğu Bimaristan'da ayrıca Masaveyh el-Hûzî'nin de baş tabiplik yaptığı bilinmektedir.[9]

İslâm hastahaneler tarihinde müslümanlar, kendilerinden önceki medeniyetlerden devraldıkları cüz'î tıbbî bilgileri adeta devleştireyerek geliştirmişlerdi. Özellikle hastahanelerde yönetim ile ilgili yenilikleri müslümanlar oluşturmuştu. Hastahaneler için bir idari mekanizma, muhasebe bölümü ve eczahaneyi kurmayı müslümanlar gerçekleştirmişlerdir. Hatta çağımız hastahanelerinde bulunan her şey o günkü hastahanelerde mevcut idi. Bu Hastahanelerde ayrı klinikler, ayrı servisler ve poliklinikler vardı. Özellikle bazı farklı hastalıklar için ayrı klinik ve poliklinikler mevcuttu. Örneğin cüzzam, göz hastalıkları ile akıl ve sinir hastalıkları için özel bölümler kurulmuştu. Hatta hastaları taşımak için özel araçlar bulundurulurdu. Her hastalık için gerekli ilâç ve tedavî malzemeleri mevcuttu. Kırsal kesimlerdeki köylere bu hizmetlerin ulaştırılmasına çalışılmış, buralarda çıkan bulaşıcı hastalıkların tedavisi için seyyar hastahaneler oluşturulmuştur.

Ayrıca Abbasî hapishane ve mescitlerinde de revir ve klinikler vardı. Devlet dairelerinin bazılarında da küçük sağlık ocaklarına rastlanıyordu. Meselâ 311(923) yılında Abbasî veziri İbnü'l Furat vezaret makamında çalışan memurlar bir birim oluşturmuş, burada çalışanlar kendi binalarının içinde, uzakta ki bir hastahaneye gitme ihtiyacı hissetmeksizin devlet tarafından ve ücretsiz şekilde tedavi ettirildikleri anlaşılıyor.[10]

Bermekîler Hastahanesi

Abbasî tarihinde dört büyük halife döneminde vezirlik görevini yürütmüş Pers asıllı bir aile olan meşhur vezir ailesi Bermekîler de Abbasî Halifelerinin yaptırdığı ilk hastahaneleri aynen taklid ederek kendi imkânlarıyla Bağdad'da bir hastahane inşâ ettirmişlerdi. Kaynaklarda İbn Dihnî (veya Dehn) el-Hindî adında bir tabibin Bermekîler'e ait bir hastahanedeki tabiplik yaptığı kaydedilmektedir. Bu hastahane hakkında geniş bir bilgiye sahip değiliz, ancak Bermekîler'e ait bir hastahanenin Bağdad'ta var olduğunu görmekteyiz. İbn Dehn'in Sanskritçe'den Arapça'ya bazı tıbbî eserleri tercüme ettiği de kaydedilir.[11]

Bedr el-Mu'tazî Hastahanesi

Abbasî Halifesi el-Mu'tazî'din azadlı kölelerinden olup daha sonraları devletin bir çok kademesinde görev yapmış ve bu dönemde yönetimde büyük rol oynamış bir kişi olan Ebu'n-Necm Bedr el-Hamamî(ö.311/923-924) Bağdad'ın el-Muharrem mahallesinde bir hastahane yaptırmıştır.Bu hastahanenin bulunduğu el-Muharrem mahallesi adını eski bir Arab kabile reisinin adından almaktadır.Muharrem Ibn Yezîd

Ibn Şureyh Ibn Muharrem Ibn Malik, Islâm'ın ilk dönemlerinde Bağdad'ın burada kurulmasından yıllarca önce buraya gelip konakladığından bu mahalleye onun adı verilmiştir.El-Muharrem mahallesi er-Russafe ile el-Maali nehri arasında bir yerde bulunmaktadır.

Bedr el-Mu'tazid'nin Bağdad'ın bu mahallesinde yaptırdığı söz konusu hastahanenin giderleri el-Mütevekkil'in annesi Secah'ın vakfından karşılanmaktaydı.Bu vakfın mütevelliliği de Ebu Sakar Vehb Ibn Muhammed el-Kelvezânî'nin elinde bulunuyordu.El-Mütevekkil'in annesi Secah bu vakfından bir kısmını Haşimoğulları'nın muhtaç olanlarına harcanmasını, diğer kısmında hastalar için masraf yapılmasını istemiştir.Hastalar için ayrılan vakıf fonu da işte Bedr el-Mu'tazid'nin hastahanesine tahsis edilmişti.

Bu dönemin ünlü tabiblerinden olan Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre hastahane ile ilgili olarak Secah vakfının gereklerinin yerine getirilmediğini müşahede ettiğinden vakfın mütevellisi olan Ebu Sakar'ı devrin veziri Ebu'l-Hasan Ali Ibn Isa Cerrah'a şikâyet etmişti.Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre,mütevelli Ebu Sakar'ın vakfın gelirlerinden bir kısmını Haşimoğulları'ndan fakir olanlarına harcıyıp geri kalan kısmını elinde tuttuğunu ve hastahane için harcamadığını görünce bu şikâyete başvurmuştu.Ebu Sakar hastahane tedavî gören hastaların hakkı olan meblağı elinde tutup hastaları kışın ortasında soğukta kömürsüz bırakıyor,gerekli gıdaları temin etmiyordu.Bundan dolayı da hastalar ister istemez sıkıntı çekip zarara uğratılıyordu.Bunu telafi etmek için vezir Ali Ibn Isa , yazılan dilekçenin arkasına uzun bir not yazıp Ebu Sakar'ı yaptıklarından dolayı kınıyor ve vakfın gelirlerini vakfedenin istekleri doğrultusunda derhal harcamaya başlamasını ve Bedr Hastahanesi'nde yatmakta olan hastaların her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini istemişti.Vezir özellikle Ebu Sakar'dan hastaların kışın ihtiyaç duyduğu kömürü temin etmesini ayrıca her türlü yiyecek ve ilâç ihtiyaçlarının giderilmesini gayet tatlı ve öğüt verici fakat hiç de yumuşak olmayan bir üslûpla emretmişti.

Bu bilgiler ışığında olaylara baktığımızda halifeler ve onların yakınları,vezirler ve devrin tabipleri hastahanelerin her türlü ihtiyaçları için bütün gayretlerini sarfetmekteydiler.Ayrıca vezir Ali Ibn Isa'nın kendisi ayrı hastahane yaptırdığı gibi diğer hastahanelerle de ilgilenmekteydi.Yine bu duruma göre Bağdad'da her zaman birden çok hastahanenin olduğu görülmektedir.

Es-Seyyide Şağab Hastahanesi

el-Mu'tazid'in ümmü'l-veled'i Halife el-Muktedir Billah'ın annesi es-Seyyide lâkabıyla anılan Şağab'ın 306 Muharrem (918 Haziran) ayında açılışını yaptığı bir hastahane kurmuştur.Bağdad'ın Suk Yahya (Yahya Pazarı)[12] semtinde açılan bu hastahanenin kuruluşunu meşhur tabib Ebu Said Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre gerçekleştirmiş ve organizesini yapmıştır.Dicle Nehri kenarında kurulan es-Seyyide Şağab[13] Hastahanesi'ne tayin edilen tabib ve diğer görevlileri Sinan Ibn Sabit imtihan derek iş başına gelmelerini sağlamıştır.Hastahane her yönüyle bitirildikten sonra hasta kabulüne başlamıştı.Es-Seyyide Şağab'ın sahip olduğu mal ve mülkün büyük meblâğlara ulaştığı bilinmektedir.Yıllık gelirlerinin bir milyon dinarı aşığı

kaydedilir.Bu büyük meblâğlardan bir kısmı hastahaneye harcanırdı.Hastahanenin bütün masrafları yıllık yedi bin dinar tutmaktaydı.[14] Bu masraflar da Yusuf Ibn Yahya el-Müneccim eliyle yapılmakta olup hastahanenin kurucusu olan tabib Sinan Ibn Kurre ekonomik işlere ve harcamalara asla karışmaz elini paraya sürmezdi.[15]

El-Muktedir Hastahanesi

Yukarıda söz konusu ettiğimiz es-Seyyide Şağab Hastahanesi'nin kurulmasını gerçekleştiren ve kuruluşu organize eden devrin baştabibi Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre hemen hemen aynı yılda 306 (918-919) yılında devrin Halifesi el-Muktedir Billah Ca'fer (295-320/908-932)'e öğütte bulunarak bir hastahane yaptırmasını tavsiye etmiştir.Bunu çok iyi karşılayan el-Muktedir derhal işe başlanmasını emretmiş ve bu hastahane Bağdad'ın batı yakasında Babu'ş-Şam (Şam-Suriye kapısı) dolaylarında hemen yapılmıştı.Bu hastahaneye kendi adı verilerek "el-Muktedirî Hastahanesi" adı verilmişti.Halife el-Muktedir kendi kesesinden her ay buraya iki yüz dinar masraf ayırmış ayrıca hastahanenin giderlerinin karşılanması için buraya bir çok vakıflar bağlamıştı.[16]

El-Muktedirî Hastahanesi tabibliği görevinde bulunan bir çok tabib içinde en çok tanınanı Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre'nin yanısıra Yusuf el-Vâsî idi.Yusuf bu hastahanenin baştabibliğini yapmış ve burada bir çok tabibin yetişmesini sağlamıştı.Aynı zamanda bir tıbb fakültesi görevini yerine getiren bu hastahane Cibril Ibn Ubeydullah Ibn Buhtîşû gibi tabibler okumuş ve yetişmişti.Cebrâil Ibn Buhtîşû un Yusuf el-Vasî'tin öğrencisi olduğu kaydedilir.[17] Cebrâil (Cibril) Ibn Buhtîşû daha sonra aynı hastahaneye baştabib olmuş kendi dalında gerçekten önemli bir tabib idi.Bu hastahane görev yaptığı müddet içinde hasta tedavilerinin yanısıra bir çok tıbb öğrencisi okutmuş ve yetiştirmişti.Otuz yıl süreyleBağdad'da oturan Cebrâil Ibn Buhtîşû daha sonra buradan ayrılıp Meyyafarekîn'e giderek burada emîr Mumehhidu'd- Devle'ye intisab etti.Burada seksen beş yaşındayken 396 (1006) yılında vefat etti.

İbnü'l-Furat Hastahanesi

IV/X. yüzyılın başlarında Islâm Medeniyeti'nin her alanda hızla gelişmeye başladığı bir asırdır. Hatta bu asırlar Islâm asırları olarak adlandırılır.yukarıda isimlerini kaydettiğimiz hastahanelerin yapıldığı yıllarda Bağdad ve civarında hastahaneler mantar gibi bir çok yerde yapılmaya başlanmıştır.Medeniyetin her alanında gelişmeler olduğu için bu alanda ki ilerlemeler de son derece hızlı idi.İşte bu dördüncü yüzyılın başında Bağdad'da kurulan diğer bir hastahane de büyük vezir ailesi olan İbnü'l-Furat adıyla bir hastahane daha yaptırılmıştır.Yukarıda ki hastahanelerde olduğu gibi bu hastahanenin yapılmasına meşhur tabib Sabit Ibn Sinan Ibn Kurre önayak olmuştu.H.313 (m.925) yılında vezir el-Hakanî adı geçen tabibi Bağdad'da bir hastahane yapmak üzere görevlendirmişti.Bu hastahane kurulup İbnü'l-Furat tarafından bütün giderleri karşılanmış ve her ay buraya yetecek kadar gelir bağlanmıştır.Bu gelirin aylık ikiyüz dinar olduğu kaydedilir.
[18]

Emiru'l-Umera Beckem et-Türki Hastahanesi

Abbasî hilafeti yönetiminde ortaya çıkan Emiru'l-Umeralık müessesesinde Muhammed Ibn Raik'ten sonra bu makamda bulunan Beckem et-Türkî (ö.329/941)'de Bağdad'da bir hastahane yaptırmaya çalışmıştı.Beckem,Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre'ye verdiği talimatla Vasit'ta bir aş evi,Bağdad'da da Dicle'nin batı kenarında bir hastahane kurmasını istemişti.Bu hastahannede özellikle fakirler tedavi edilecek ve muhtaçların ilâçları hastahane tarafından temin edilecekti.Bağdad'a bir çok hastahane kazandıran meşhur tabib Sinan Ibn Sabit,Beckem Hastahanesi'ni kurmuş ve Emiru'l-Umera'nın takdirini kazanmıştı.[19]

Halife er-Razî Billah'ın ölümünden sonra Emiru'l-Ümera Beckem devrin tabiblerinden olan Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre'yi çağırıp Bağdad'da bir hastahane ve Vasit'ta da muhtaç insanlar için bir darü'z-ziyafe kurmasını emretmişti.Bu hastahannede muhtaç ve fakirlerin bedava muayene ve tedavi edilmesini isteyip hastahänenin giderleri için büyük bağışlarda bulunmuştu.Bunu yaparken halkın refahını ve rahatını sağlamak için yaptığını belirtmişti.Hastahänenin idari kurucusu olan Sinan Ibn Sabit'e de bu hizmetinden dolayı mükafatlar verdiği kaydedilir.[20]

Bağdad Büveyhi Devri Hastahaneleri

H.üçüncü (m.dokuzuncu) yüzyılın ortalarından itibaren gitikçe zayıflayan ve çevre devlet ve emîrlıklar üzerinde ki etki ve otoritesini sürekli kaybetmeye devam eden Abbasî hilafeti el-Müstekfî Billah (333-334/944-945) döneminde büyük çalkantılara sahne olmuştu.Özellikle Emiru'l-Ümeralar'ın halifeler üzerinde ki yoğun etkileri devlet otoritesini büyük bir sarsıntıya uğratmıştı.İşte bu günlerde İran bölgesinde bir hayli kuvvetlenmiş bulunan Büveyhiler'den Muizzuddevle Ahmed Ibn Büveyh Vâsît'a doğru sarkarak burayı ele geçirmiş ve arkasından da 11 Cemaziyelevvel 334 (19 Aralık 945) günü Bağdad'a girerek Abbasî Devleti'nde zoraki Emiru'l-Ümera olmuştu.[21] Yüz yıldan fazla bir dönem Irak'a hakim olan Büveyhiler Bağdad'da kendilerini yerleşik sahip olarak görüp burada gerekli kurumları oluşturmaya ve Islâm Medeniyeti'nin ve ilmi inkişafların devamını sağlamaya çalıştılar.Bunun için de konumuzla ilgili olarak Bağdad'da önemli hastahaneler yaptırıldılar.Bağdad'a ilk gelen Büveyhi Emîri Muizzuddevle Ahmed Ibn Büveyh 355 (966)yılında bir hastahänenin inşasına başlanması için emir verip buraya bir çok gelir sağlayacak vakıf kurdu.Ayrıca ed-Diyâ' divanından buraya her yıl beş bin dinar gelir aktarılmasını istemişti.Ancak Muizzuddevle bu hastahänenin bitirilmesinden önce ölmüştü (356/967).[22] 355 yılında Bağdad'da eskiden hapishane diye bilinen bir yerde bir hastahane inşasına başlanması da istendi .

El-Adudî Hastahanesi

Sinan Ibn Sabit Ibn Kurre, Ali Ibn Rabben et-Taberî ve Ebu Bekr Zekeriyya er-Râzî gibi büyük tabiplerin yetiştiği IV./X. yüzyılın ilk dönemlerinde Bağdad tıp ve tabip açısından büyük bir mesafe almıştı. Artık Islâm dünyasının bir çok şehrinde büyük hastahaneler kurulmuş, bu hastahanelerde ileri düzeyde tıp öğretimi zirvesine ulaşmak üzereydi. Bu kadar yüksek bir ilmi düzeyin yakalandığı Bağdad'da artık hastahane yaptırmak gayet tabîî bir durum olmuştu.

Bu ilmi seviyenin zirvesine tırmandığı sıralarda bütün batı dünyasında tıbb ve diğer ilimlere hiç rastlanmamaktaydı. Islâm dünyasının doğusunda Irak ve Suriye'de durum böyle iken Sicilya ve İspanya'da da durum bundan farklı değildi. Buralarda da Islâmi ilimlerin yanısıra tıbb ve diğer ilimler de büyük bir mesafe alınmışken Prene ve Alp dağları'nın diğer taraflarında Avrupa gerçekten "**Dark Ages**" (karanlık yıllar)'ını yaşıyordu. Dördüncü yüz yılın ortalarında Bağdad'ın siyasi egemenliğini eline geçiren Büveyhiler'den Aduddevle 364(975) yılında Islâm dünyasının kalbi olan Bağdad'a girerek burada siyasi otoritesini sağladıktan sonra büyük bir imar faaliyetine girmişti. Bağdad ve çevresinde yol, köprü, baraj, kervansaray, kütüphane, sarnıç ve havuzlar ,üç yüz altmış odalı büyük bir saray , hac yolunun imarı ve bu yolda bir çok kuyu ve bütün bunlara ilave olarak onun adını en çok yaşatan Bağdad Adudî Hastahanesi'ni yaptırmıştı. Ebu's-Şucâ` Fennahüsrev Ibn Rüküddevle el-Büveyhî Bağdad'da kendi adını taşıyan yani "Bimaristan el-Adudî" adıyla anılan büyük bir hastahane yaptırmıştı. Bağdad'ın batı yakasında Dicle nehrinin kenarında yüksek bir tepe üzerinde kurulduğu kaydedilir.[23] El-Adudî Hastahanesi'ne Dicle nehrinden özel bir sistemle su alınarak ihtiyaç karşılanıyordu. Ayrıca bu hastahänenin Bağdad'ın kurucusu el-Mansûr tarafından yaptırılan meşhur el-Huld sarayının eski kalıntıları üzerinde inşa edildiği kanaati vardır. [24] Bazı kanaatlere göre hastahänenin meşhur tabib er-Râzî tarafından şehrin çeşitli yerlerine ağaçlara asılan bir koyunun et parçalarının bir süre bekletildikten sonra en az çürüyeninin bulunduğu tepeye inşa edildiği belirtilir. Ancak bir çok kaynağın müttefikan ifade ettikleri gibi Ebu Bekr er-Râzî h.320 (932) yılında vefat etmiştir. Halbuki Aduddevle'nin kesin olarak Bağdad'a gelip yerleşmesi ise 367 (978) yılında gerçekleşmişti. [25] Muhtemelen bu olayın yaşandığı dönem er-Râzî'nin de yaşadığı dönem olan el-Mu'tazidî zamanına rastlamaktadır. Er-Râzî'nin şayet böyle bir deney neticesinde bir hastahane kurmuş ise bu el-Mu'tazidî veya Bedr el-Mu'tazidî'nin yaptırdığı bir hastahane olabilir. Ibn Ebi Usaybia'nın da kaydettiği gibi [26] el-Adudî ve el-Mu'tazidî isimlerinin karıştırılmış olma ihtimalleri vardır.

El-Adudî Hastahanesi'nin ne zaman bitirildiği hususunda farklı tarihler kaydedilmesine rağmen Ibn Hallikân'ın verdiği 368 (979) tarihi makûl gibi görünmekle beraber hastahänenin 372 (982-983) 'te bitirildiğinin belirtilmiş olması da muhtemel bir tarih olarak kabûl edilebilir. Çünkü Aduddevle kesin olarak 367 (978) yılında Bağdad'a hakim olup amcası oğlu Bahtiyar'ı öldürmüş ve şehre girmişti. Hemen bir yıl içinde bu hastahänenin bitirilmiş olması imkân dahilinde olduğu gibi Onun Bağdad'a girişinden dört yıl sonra yaptırılmış olması mümkündür. Ancak kaynaklar 368 yılını kaydederken bu konunun uzmanlarından birisi olan Mısırlı araştırmacı ilim adamı Ahmed Isa Bek de 372 (982-983) tarihini tercih etmiştir. [27]

Aduddevle yaptırdığı bu hastahaneye büyük masraflar harcamış ve hiç bir şeyden

çekinmemiştir. Hastahaneye bir çok tabib, hastabakıcı ve diğer görevlileri tayin ederek her türlü ilâç, gıda maddeleri , ilâç malzemeleri ve hammaddeleri sağlamıştır. Hastahanenin tabipleri arasında bir çok dahiliyeciler, bir çok göz tabibi, cerrah ve gerektiği kadar ortopedist tayin etmiştir. Hatta hastahanenin ilk açıldığında yirmi dört kadar tabibin burada görev aldığı ifade edilir.[28] Hastahane nöbetçi doktorlar bulundurulurdu. İslâm devletinin bir çok yerinde ki hastahanelerde gece nöbet tutan tabipler bulunduğu bilinmektedir. Buna karşılık Batı'da Avrupa hastahanelerinde nöbetçi doktor bulundurma geleneği on beşinci asırda gelişmiştir. El-Adudî Hastahanesi'nde haftanın iki gece iki gündüzünde nöbet tutan meşhur tabib Cebrail İbn Ubeydullah İbn Buhtîşû'un aylık olarak üç yüz dirhem maaş aldığı bilinmektedir.[29] İbn Ebi Usaybia'nın ifadesine göre Aduddevle Bağdad için yaptırmış olduğu bu yeni hastahaneyi şehrin batı yakasında ki batı köprüsüne yakın bir yerde inşâ edip bitirdikten sonra yüz tabib içerisinden ayrı branşlarda yirmi dört tabib seçmiş ve bunların hastahane görev yapmasını sağlamıştır.[30] Hastahane ilk dönemde görev alan tabipler arasında Ebu'l-Hasan Ali İbn İbrahim İbn Beks (ö.394/1003-1004) de olup yalnız hastalarla ilgilenmiyor aynı zamanda da tıbb öğrencilerine ders veriyordu. Bunun yanısıra daha evvel Hamdaniler'den Seyfuddevle'nin hizmetinde bulunup Bağdad'a getirilen meşhur tabib Ebu'l-Hasan İbn Keşkerâyâ, ayrıca görev yapan bir tabib olup Sinan İbn Kurre'nin öğrencisi olmakla tanınmaktadır. Ayrıca Ebu'l-Yakub el-Ahvazî, Ebu İsa Bakiyye , Nazîfû'n-Nefs er-Rumî, Benu Hassun gibi tabipler çalışıyordu. Göz doktoru olarak Ebu'n-Nasr ed-Dahnî , operatör olarak Ebu'l-Hayr , cerrah olan Ebu'l-Hasan İbn Tuffah , ortopedist Ebu's-Salt ve göz doktoru Ebu Nasr ed-Dahilî bulunuyorlardı.[31]

Bu tabiplere ek olarak Abdurrahman İbn Ali İbn Merzuban , Said İbn Hibetullah, Eminuddevle, İbn Tilmîz ve bir ara baştabiblik yapmış olan Harun İbn Said ve İbn Esredî gibi tabipler birarada görev yapmıştı.

Meşhur seyyah İbn Cübeyr 1184 yılında Bağdad'a yaptığı ziyaretinde el-Adudî Hastahanesi'ni ziyaret etmiş, büyük bir saraya benzeyen muazzam bir yapı anlatmıştı. Hastahanenin bir çok balkonu ve sayısız odaları vardı. Ayrıca hastaların yattığı yatakların birinci kalite malzemeden yapıldığını anlatan İbn Cübeyr bu hastahane insanlara sunulan konfor büyük hükümdarların sarayında bile yoktu. Hastahanenin her bir blokuna Dicle nehrinden ayrı bir su kanalı çekilmişti..[32] El-Adudî Hastahanesi'nin yaklaşık üç asır müddetle hizmet verdiği bilinmektedir.

Vezir Ebu'l-Hasan Ali İbn İsa Hastahanesi

Bağdad'ta kurulduğu bilinen ve varlığını uzun müddet sürdürememiş olmasına rağmen Abbasî Devleti'nin önde gelen ve devlet yönetiminde önemli bir mevki işgal eden tanınmış vezirlerinden muttakî ve âlim insan Ebu'l-Hasan Ali İbn İsa tarafından yaptırılan hastahane vardır. 302 (914) tarihinde Bağdad'da kendi adını taşıyan bu hastahane "Bimaristan el-Harbiyye" yani el-Harbiyye hastahanesi adı verilmektedir. Bu hastahane Bağdad'ın Babu'l-Harb adıyla bilinen yere yakın aynı adı taşıyan yani el-Harbiyye mahallesi içinde

bulunmaktadır. Buraya el-Harbiyye mahallesi adının verilmesinin nedeni olarak Abbasî Halifesi el-Mansur'un önde gelen kumandanlarından Harb İbn Abdullah el-Belhî'ye nisbet edilmesinden kaynaklanmaktadır. Vezir Ali Ibn İsa'nın kurduğu bu hastahane büyük fakih ve muhaddis Ahmed İbn Hanbel'in kabrine yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir.[33] Ali Ibn Isa bu hastahanenin bütün giderlerini kendisi karşılamaktaydı. Hastahanenin baştabipliğine de Ebû Osman Said İbn Ya'kub ed-Dımaşkî tayin edilmişti. Bu tabip Arapça'ya bir çok eserin tercümesini gerçekleştirmiştir.[34] El-Harbiyye hastahanesi 302 (914) yılında kurulmuş ve hizmete açılmıştır. Ayrıca vezir Ali Ibn İsa'nın Mekke ve Medine'de hastahaneler açtığı kaydedilir.[35]

Ali İbn İsa Halife el-Muktedir (908-932)'in veziri olup daha sonra da el-Kahir Billah (932-934) döneminde vezirlik yapmış bir devlet adamıydı. Ebu'l-Hasan Ali Ibn Isa muttakî bir insan olup Abbasî Devleti'ne büyük katkılarda bulunmuştur.Yılda seksen bin dinar olan gelirin yarısını fakirlere, muhtaç ve zayıflar ile hastahaneye gelen hastalara harcardı. Gelirinin diğer yarısını da ailesine harcardı. Ayrıca onun Divanu'l-berr adıyla kurmuş olduğu bir divan olup da gelirlerini sınır bölgelerine ve Mekke ile Medine'de ki mescidlere harcardı. Ali İbn İsa 334 (945-946), bir başka görüşe göre 335 yılında vefat etmişti. Devlet adamlığının yanısıra bir ilim adamı olarak çeşitli eserler te'lif ettiği bilinmektedir. Bunların içinde *el-Küttâb Siyasetü'l Memleke Siretü'l-Hülefâ, Maani'l-Kur'an ve Tefsirihu* gibi eserler te'lif etmiştir .[36]

Vasıt Hastahanesi

Halife el-Kadir Billah döneminin devlet adamlarından Şerefüddeve'nin yardımcı vezirlerinden Müeyyedülmülk Ebu Ali Ibn Hasan er-Ruhacî'nin 413 (1021-1022) tarihinde inşâ ettirmiş olduğu hastahanedir.Vâsıt şehrinde yapıldığından dolayı bu isimle anılmıştır.Müeyyedülmülk bu hastahaneyi inşâ ettirdikten sonra buraya zengin gelirler getiren vakıflar kurmuş,hastahane için gerekli olan her türlü ilâç ve gıda maddelerini temin etmişti.Hastahanenin bir müdürü ve yeterince tabibi vardı.

Meyyafarıkın Hastahanesi

Abbasî Halifesi el-Kâim Biemrillah zamanında Diyarbekr sahibi olan Nasirüddeve Ibn Mervan'ın Meyyafarıkın (bu günkü Silvan)'de yaptırmış olduğu hastahanedir.Nasirüddeve'nin Meyyafarıkın'de bulunduğu sırada çok sevdiği kızı hastalanmış ve bununla ilgili mersiyeler yazılmıştır.Kızının bu hastalığı sırasında Nasirüddeve:"Eğer kızım bu hastalıktan kurtulursa onun ağırlığında dirhem (gümüş para) dağıtacağım." demişti.Bu kızı dönemin tabiblerinden Zahidü'l-Ülema diye bilinen bir tabib tedavi etmişti.Kızı tedavi edipte kız sağlığına kavuşunca Zahidü'l-Ülema emîr Nasirüddeve'ye kızının ağırlığınca tasadduk etmeyi düşündüğü bu dirhemleri fakirlere dağıtması yerine bunlarla Meyyafarıkın'de insanların istifade edeceği bir hastahane yapmasını tavsiye etmişti.Böyle davranmak hem Allah katında daha çok sevaba neden olacak hem de halk arasında güzel bir şöhrete kavuşacaktı.Bunun üzerine Nasirüddeve burada bir hastahane inşâ

ettirerek bir çok vakıfları buna bağladı.Bu vakıflar bütün giderleri karşılayacak kadar zengindi.Yine bu hastahane de her türlü tıbb alet ve edevatı ,gerekli olan her türlü ilâcı temin etmişti.Ayrıca buranın ilk tabibi olan Zahidü'l-Ülema halkın tıbb ve diğer ilimlerle ilgili sorunlarına cevap verdiği bir ilim meclisleri tertiplenmişti.

Musul Hastahanesi

Musul Emîri ve Musul kalesinin naibi olan el-Emîr Mücahüddin Kaymaz 572 (1176-1177) yılında Musul ve çevresinde yaptırdığı büyük külliye nin içinde bir hastahane de inşâ ettirdi.Emîr Mücahüddin Kaymaz Erbil Atabegleri'nden Zeynüddîn'in kölesi idi.Özgürlüğüne kavuşturulunca Musul'a gidip yerleşti.Musul sahibi Gazi Ibn Mevdûd bu kaleyi ona verip yönetimini kendine devretti.O da Dicle nehri kenarında güzel ve büyük bir camî,bir kervansaray ile bir medrese inşâ ettirmişti.İşte bu külliye nin bir parçası da Musul Hastahanesi diye anılan hastahanedir.Hasan Ibn Ali Ibn Sa'îd Ebu Ali eş-Şaklânî vezir Ebu Mansûr Cemalüddin Ibn Muhammed tarafından bu hastahane nin baştabibliğine tayin edildi.Mağribli seyyah Ebu'l Hüseyin Muhammed Ibn Ahmed Ibn Cübeyr (Seyahatname,Leiden baskısı s.235?)Musul'a yaptığı seyahatinde Mücahüddin diye bilinen bir emîr tarafından Dicle kenarında büyük bir camî yanında bir bimaristanın da yapıldığını kaydeder.H.728 (1327-1328) yılında buraya gelen Ibn Batuta hemen hemen aynı bilgileri vermektedir.

Harran ve Rakka Hastahaneleri

Yine Ibn Cübeyr Seyahatnamesi'nde kaydettiğine göre 580(1184-1185)yılında Harran'a geldiğinde bu büyük kültür şehrinde büyük bir maristanın varlığından söz eder.Bunun dışında Harran Hastahanesi hakkında her hangi bir bilgi yoktur.Fırat nehri kenarında bulunan ve el-Cezîre bölgesinin önemli şehri kabûl edilen Rakka'da da bir hastahane olduğundan söz edilmektedir.Bu konuda sınırlı bilgi veren Ibn Ebi Usaybia,Baalbek kadısının oğlu el-Hakîm Bedrüddîn'in verdiği bilgilere göre Rakka'da büyük bir hastahane nin varlığını görüyoruz.Ayrıca Rakka'nın güzel bir havaya sahip olmasından dolayı hastaların burada tabîî olarak tedavi gördüğü anlatılır.

Nusaybın Hastahanesi

Seyyah Ibn Batuta'nın Nusaybın'e yaptığı seyahati anlatırken şehir hakkında verdiği genel malûmatta şehrin güzelliğinden ve şirin bahçelerinden bahsettikten sonra bu önemli ilim merkezinde iki medrese,bir hastahane nin olduğundan söz etmektedir.

Suriye Hastahaneleri

b)Antakya Hastahanesi:

Antakya'da el-Muhtar Ibn Hasan Ibn Butlan'ın büyük bir hastahane yaparak bir çok vakfı buraya bağladığı anlatılır.Bu hastahaneyle ilgili en önemli bilgiyi Kunuzu'z-Zeheb fi tarih-i Haleb adlı eserinde Sibt Ibnü'l-Acemî el-Halebî diye meşhur Muvaffaküddin Ebu Zer Ahmed Ibn Ibrahim (ö.884/1339) vermektedir.Hastahanenin banisi olan Ibn Butlan bu hastahaneye bir çok vakfı bağlayarak giderlerini karşılamıştır.Burada sıcak ilâçlarla tedavilerin yapıldığı gibi felç ve benzeri hastalıklar ise soğutma tedbirleri ile tedavi ediliyordu.Bu hastahanenin banisi Ebu'l-Hasan el-Muhtar Ibn Hasan Ibn Abdûn Ibn Sa'dûn Ibn Butlan aslen Bağdadlı olup 441 (1049) Fatimî Halifesi el-Mustansır Billah zamanında Fustad'a giderek meşhur tabib Ali Ibn Rıdvan ile görüşmüş aralarında çeşitli tıbbî tartışmalar geçtikten sonra ve orada üç yıl ikâmet ettikten sonra İstanbul'a gitmiş daha sonra Antakya'ya geri dönmüştür.Ali Ibn Rıdvan ile aralarında ki ilmi konuşmaları içeren bir kitap te'lif ettiği biliniyor.455 yılında bu hastahaneyi inşâ ettiği kabûl edilen Ibn Butlan 458 yılında vefat etmiştir.

c) En-Nûri Hastahanesi:

El-Melikü'l Adil Mahmûd b. Nureddin b. Zengî 549 (1154) yılında Dımaşk'ı ele geçirdi.Ibn Kesîr "el-Bidaye ve'l- Nihaye" adlı eserinde 569 yılı olaylarını anlatırken Nureddin Mahmûd Zengî'nin Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlardan birinde Frank prenslerinden birini esir ettiğini kaydeder.Bu esirin fidye karşılığı serbest bırakılması veya öldürülmesi hakkında Zengî ile diğer emîrler arasında görüş ayrılığı çıktı.Daha sonra Zengî bu Frank prensini fidye karşılığı serbest bırakılmasına karar verdi.Bu prens fidyeyi hazırlayıp gönderdikten sonra ülkesinde öldü.Bu da Nureddin ve çevresini çok sevindirdi.Bu prensten alınan fidye ile Dımaşk'ta bir hastahane yapmaya karar verdi.Bu bölgede yapılan en büyük hastahane Nureddin'in yaptırdığı ve onun adıyla anılan hastahanedir.Bu hastahanenin bina edilirken banileri tarafından burada tedavi edilecekler için ileri sürülen ilk şart hastaların fakir olmaları idi.Ancak tedavinin bu hastahannede mümkün görüldüğü ve başka bir yerde tedavi edilmesinin zor olduğu durumlarda zengin hastaların tedavi edilmesinde sorun görülmemiştir.

Ibn Kesîr'in anlattığına göre hastahanenin inşâ edildiği günden h.770 (1368) yılı civarına kadar ne mutfağında ki ateş, ne de ilâç yapım labaratuvarında ki ateş sönmüştü.Hastahanenin mutfağında sürekli yemek pişirilir,labaratuvarında da ilâç imal edilirdi.Ibn Cübeyr'in 580 (1184-1185) yılında Dımaşk'a uğradığı sırada burada gördüğü hastahaneyi anlatırken hastahanenin günlük on beş dinar harcanmak suretiyle hastaların her türlü ihtiyaçlarının giderildiğini kaydeder.Her gün hastaların listesi çıkartılarak her bir hastanın ihtiyacı olan ilâç ve gıdalar tesbit ve hemen temin edilirdi.Bu listelere göre her bir hastanın ayrı ayrı ilâçlarının temin edildiği müşahade edilirdi.Doktorlar her gün çok erken hastahaneye gelir hastalar ile ilgili konsültasyonlar yapar , hastaların gıda ve ilâç ihtiyaçlarını o servislerden sorumlu olan genç tabiplere havale ederlerdi.Hastahanenin özel bir bölümünde akıl hastaları tedavi edilirdi.Bu akıl hastalarının bir kısmı demir kapı ve pencerelerin gerisinde tutuluyordu.El-Melikü'l Adil Nureddin Mahmûd Zengî,bu hastahaneyi inşâ

ettirdikten sonra Ebu'l Mecd Ibnu'l Ebi'l Hakem Ibn Ubeydullah Ibn Muzaffer b.el-Bahil'i hastahanenin başına tayin etti.Ona her türlü maddi imkânı sağlamıştı.Ebu'l Mecd Ibnu'l Ebi'l Hakem her gün hastaları tek tek dolaşır,onları kontrolden geçirir ,hal ve hatırlarını sorardı.Hastaları dolaşırken yanında asistanlar ve hastabakıcılar bulunurdu.Onun hastalarının tedavisi için yaptığı tavsiyeler yerine getirilir ve yapılmasını istediği ilaçlar vakit geçirilmeksizin derhal hazırlanırdı.Ebu'l Mecd Ibnu'l Ebi'l Hakem hastahane de ki bu kontrolü yaptıktan sonra Dimaşk iç kalesine gelir,devletin ileri gelenlerinden varsa hasta olanları muayene eder sonra hastahane de ki her yönüyle mükemmel bir şekilde döşenmiş olan büyük eyvana gelip oturur ve kitaplarıyla meşgûl olurdu.

Nureddin Mahmûd bu hastahanenin bir ihtiyacı olarak buraya gerekli olan bir çok tıbb kitabını temin etmiş ve kütüphaneye vakfetmişti.Kendisi salonun üst tarafında otururken ondan ders almaya ve onu dinlemeye gelen diğer tabibler önünde oturur ve dinlerlerdi.Burada kendi meslekleriyle ilgili meseleleri tartışır, çeşitli kitaplar okur ve öğrencilere bazı tıbbî metinler okuturdu.Bu ilmi ders ve tartışmalar her gün üç saat sürüyordu.597 (1200-1201) yılında merkezi Mısır'da olmak üzere meydana gelen büyük bir deprem Dimaşk'ta da hissedilmiş Dimaşk Ulu Camii'nin doğu tarafında ki minaresi ile hastahanenin bir kısmı yıkılmıştı.[\[37\]](#)

En-Nuri Hastahanesi hakkında ilginç bir olay anlatılır.Hastahane de ki şartların mükemmelliğini duyan bir kişi hasta olmadığı halde hastayım diye hastahane ye gider. Adı geçen kişinin amacı hastahanenin nimetlerinden faydalanmaktır.Tabibler adamı muayane edip bir hastalığının olmadığını anladıkları halde onu kovmazlar. Şahsı taburcu olacakların koşuşuna yatırıp üç gün yiyip içmesine izin verirler.Üçüncü günden sonra tabibler üç gün seni misafir ettik,yiyip içtin şimdi gerçek hastalarla ilgilenmemiz için senin ayrılman gerekir diyerek adamı göndermişler.

635(1237-1238) yılında Dimaşk'ın yönetimini eline geçiren el-Melikü'l Cevad Muzaffüridin Yunus Ibn Şemsüddin Mevdûd Ibn Melikü'l Adil buraya gelip yerleştikten sonra en-Nuri Hastahanesi başhekimliğine Baalbek kadısı oğlu Bedreddin'i tayin etti.Bu yeni baştabib hastahane de ki tabiblerin, göz doktorları ile operatörlerin de amîri idi. Bu yeni baştabib bizzat kendisinin gayretleriyle hastahanenin yakınında ki bir çok evi satın alarak bunları elden geçirip hastahane ye ilâve etmişti.Böylelikle hastahanenin alanı genişletilmiş buralrda yeni yeni binalar inşâ edilmiş ve bütün binalara akacak şekilde su kanalları yapılmıştı.Bu su lanalları ile hastahanenin her tarafına sular ulaşınca hastahane daha da mükemmelleşti.Anlatıldığına göre 728 (1327-1328)yılında Dimaşk'ta meydana gelen büyük bir zelzele felaketinin sonunda bir çok camî,çarşı ile hastahane de zarar görmüştü.822(1419) yılında vefat ettiği bilinen Şihabüddin el-Buzzî baştabibliğe getirilmiştir.

En-Nuri Hastahanesi Tabibleri

1)Muhezzübidin Ibn el Nakkaş: Bağdad'da büyüyen ve ilk ilmi tahsilini burada gerçekleştiren bir tabib olup

tıbb alanında ki bütün çalışmalarını Bağdad'da gerçekleştirdi.Sonra oradan Kahire'ye giderek bilgisini ve tecrübesini arttırmış ve dimaşk'a dönerek Nureddin Mahmûd Zengî'nin hizmetinde bulunmuştu.En-Nuri Hastahanesinde görev yapan ilk tabiblerden olup 12 Muharrem 574 (30 Haziran 1178)tarihinde vefat edinceye kadar görevini başarıyla yürüttü.

2) Muvaffakuddin Ibn Mitran.: Hristiyan bir aileden gelen Muvaffakuddin daha sonra müslüman olmuş bir tabibdi.Dimaşk doğumlu olan Muvaffakuddin ,Selahaddin Eyyubi zamanında müslüman olmuştu.Tıbb alanında devrinin alimlerinden sayılan Ibn Mitran Başta tıbb eserleri olmak üzere kitaplara büyük yakınlık duyuyor ve sürekli araştırma yapıyordu.Kütüphanesinde on bin kadar tıbb eserinin bulunduğu kaydedilir.Sonunda bu kitaplar arsında ölü olarak bulunmuştur.Rebiülevvel 587 (Mart-Nisan 1191) Dimaşk'ta vefat ettiği zaman en-nuri Hastahanesinde görevli idi.

3)Ebu'l Fazl Ibn Abdülkerim el-Mühendis: El-Harisî diye bilinen Ebu'l Fazl Dimaşk'ta doğmuş ve burada büyümüş ,mühendisliğe dair olan bilgisinden dolayı ona el-Mühendis lâkabı verildi.Çünkü tıbbtan önce hendese ilmiyle ilgilenmişti.Aynı zamanda astronomi ile de ilgilenen Ebu'l Fazl ,en-Nuri Hastahanesi'nde uzun yıllar tabiblik yapmış ve hayatını burada sürdürmüştür.Hastahanenin bir hücrelerinde yaşayan Ebu'l Fazl adeta hayatını hastalara adamıştı.70 yaşlarında iken 599(1202) tarihinde bu hastahane vefat etmişti.

4)Muvaffakuddin Abdülazîz: Muvaffakuddin Abdülazîz Ibn Abdülcabbar Ibn Ebi Muhammed es-Selemlî diye bilinen bu tabib de en -Nuri Hastahanesi'nde görev yapan saygın tabiblerdendi.Özellikle onun hastalara maddi yardım yapmakla ün yaptığını biliyoruz.Hastalarına son derece şevkatle davranan Muvaffakuddin Selahaddin Eyyubî'nin kardeşi el-Melikü'l Adil Ebu Bekr'in hizmetinde bulunmuş ve Dimaşk'ta 20 Zilkâde 604 (6 Haziran 1207) Cuma günü 60 yaşlarında iken Dimaşk'ta vefat etmişti.

5)Kemalüddin el-Hımsî: Ebu'l Nasl el-Muzaffer Ali Ibn Nasr el-Kuresî olarak tanınan bu tabib aynı zamanda ünlü bir edip ve iyi bir tüccardı.Mesleği olan tabiblikten para kazanmayı istemiyordu.Bunun içinde ticarete karşı bir meyli olup geçimini ticaretten sağlıyordu.Yıllarca en en-Nuri Hastahanesi'nde resmi bir görevi olmamasına rağmen hizmette bulunmuş ve her hangi maaş almadan sürekli hastahaneye gitmiş ve hastalarını Allah rızası için bedava tedavi etmişti. Kemalüddin el-Hımsî de 9 Şaban 612 (3 Aralık 1215) günü vefat edinceye kadar mesleğini icra etmişti.

6) Ebu'l Hasan Ali Ibn Halife Ibn Yunus Ibn Halife :579 (1183) yılında Haleb'de doğmuş ilk tahsilini burada yaptıktan sonra tıbb öğrenimi için Mısır'a gitmişti.O dönemde el-Melikü'l Nasır Selahaddin'in oğlu el-Aziz Osman burada valilik görevini yürütürken Mısır Reisü'l-Etibba'sı bulunan Cemalüddin Ibn Ebi Hevafir ile yakından tanışmış ve Kahire'de ki hastahanelerde tıbb bilgisinin pratiğini görmüştür.593 (1197)tarihinde Kahire'den Dimaşk'a gelerek en-Nuri Hastahanesi'nde görev almış özellikle burada hastahanenin tıbb öğretimi (Tıbb Fakültesi) kısmında görev almıştır.Gerek hasta tedavisi ve gerekse en-Nuri tıbb tedrisatıyla Dimaşk

halkına büyük hizmet veren Ebu'l Hasab Ali Ibn Halife 17 Şaban 616 (28 Ekim 1219) Pazartesi günü vefat etmişti .

7) Mühezzübidin Abdurrahim Ibn Ali :Ed-Dahvâr diye meşhur olan tabibdir.Dımaşk'ta doğup büyümüş ,babasının meşhur bir göz doktoru oluşundan dolayı o daaynı mesleğe yönelerek iyi bir göz doktoru olmuştur.En-Nuri Hastahanesi'nde tıbb öğrenimi gördükten sonra bir müddet Mısır'a giderek burada tıbb öğrenimi ve doktorluğa devam etmiş bulunuyordu.Mısır'da o dönemde el-Melikü'l Adil Ebu Bekr Ibn Eyyub Mısır yöneticisiydi.El-Melikü'l Adil, Muhezzübidin Dahvar'a gerek Mısır'da gerek Suriye-Dımaşk'a döndükten sonra onu her iki yerde de baştabib göreviyle görenlendirdi.Son dönemlerde Dımaşk'a yerleştiğinden en-Nuri Hastahanesi baştabibliğine getirilmiş ,burada gerek tedavi tedris ile uğraşmıştı.Dımaşk'ta görev yaptığı bu günlerde ülkenin bir çok yerinden gelen tıbb öğrencileri onun derslerine devam etmiş ve bu vesile ile bir çok tıbb öğrencisi yetiştirmişti.Hatta Mühezzübidin ed-Dahvar daha sonra evini tıbb tedrisatı yapılması için vakfetmişti.Ayrıca burada ki tıbb öğrencilerinin tahsili ve tedavi edilecek hastaların masrafları için bizzat kendi mülkünden araziler ve çiftlikler vakfetmiş bulunuyordu.Nihayet Mühezzübidin 15 Safer 628 (23 Aralık 1230) Pazartesi gecesi vefat etti.

8) Mühezzübidin Ahmed Ibn el-Hacib:Tıbb ilmiyle uğraştığı bilindiği gibi edebiyat ve matematik ilmiyle de uğraşmış ve en-Nuri Hastahanesi'nde tababet görevini yürütmüştür **9)** Ibnü'l- Lebûdî Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed Ibn Abdan :Felsefe ve tıbb alanlarında devrinin önemli ilim adamları arasında yer almıştır.El-Melikü'l Nasr oğlu el-Melikü'l Zahir Gıyasüddin er-Gazî'nin hizmetinde bulunmuş idi.Önceleri Haleb'de görev yapan Ibnü'l Lebûdî daha sonraları Dımaşk'a gelerek burada tıbb ilminin tedrisi ile uğraştığı gibi en-Nuri Hastahanesi'nde de tabiblik yapmıştı.4 Zilkade 622 (7 Kasım 1225) tarihinde genç sayılabilecek bir yaşta vefat etmişti.

10) Ebu's Senâ Mahmûd Ibn Ömer eş-Şeybanî::Ibn Rukayka diye de bilinen ,tıbb alanında özellikle göz hastalıkları ve cerrahlık alanında uzmanlaşmış bir tabib idi.Özellikle cerrahi alanda önemli bir mesafe alan Ibn Rukayka, göz hastalıkları ameliyatlarını büyük maharet sahibiydi.Bilhassa katarakt ameliyatlarında başarılı olduğu bilinmektedir.Göz inmesi diye bilinen bu hastalığın neşterle nasıl ve hangi durumlarda giderilebileceğini çok iyi biliyordu.Bu konuda Dımaşk'ta bir çok kimseyi ameliyat ettiği kaynaklarda belirtilir.Daha sonraları 638yılında Dımaşk'a gelerek el-Melikü'l Eşref'e intisab edip en-Nuri Hastahanesi'nde göreve başlamıştı.Iyi bir şair olan tabibimiz Ibn Rukayka 635(1237-1238) yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir

---

[1] Ömer Ferruh-Mahir Abdulkadir, *Tarihu'l-ulum inde'l-Arab*, Beyrut 1990, s. 501-502.

[2] Bu olay Ahzab/Hendek Savaşı'nın meydana geldiği h. 5.yıl şevval ayında vukuu bulduğu bilinmektedir. İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, III, 224

[3] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, II, 373.

[4] . İbn Hişam, bu kadın sahabe ve tabibenin Eslemoğullarından olduğunu kaydederken (*es-Siretu'n-*

nebeviyye, III, 250); İbn Hacer (*el-İsâbe*, IV, 302 (424) ise, bunun Ensarilerden olabileceği gibi Eslemoğulları kabilesine mensup olma ihtimalinin olduğunu da kaydeder.

[5] İbn Hişam, *es-Siyretu'n-Nebeviyye* , III, 250

[6] İbn Hişam, *es-Siretu'n-nebeviyye*, III, 250; İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-kübra*, VIII,291; Hassan Hallâk, *Târihu'l-ulum inde'l-Arab*, (et-Tıb), 168-169. Rufejde'nin hayatını ve tababetini anlatan ve onun İslâm Tıp Tarihinde ilk Hemşire olarak anlatıldığı müstakil bir eser yazılmıştır, Ahmed Şevki el-Fencûrî, *İslâm'da ilk Hemşire Hanım Sahabi Rufejde*, Çev. Tacettin Uzun, Konya 1

[7] Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mulûk*, IV,cüz :8, s. 97; el-Makrîzî, *el-Hitat*, Bulak 1270, II, 405. Ayrıca bk. Dr.Ahmed İsa, *Târihu'l-Bimariristanât fi'l -İslâm*, Beyrut 1981,. 203;Abdallah Abdurrazzak, *el-Müsteşfeyâtu'l-İslâmiyye*, Amman 1987, 188.

[8] Dr.Ahmed İsa, *Târihu'l-Bimariristanât fi'l -İslâm*, Beyrut 1981, sh . 61-63

[9] Dr.Ahmed İsa,a.g.e.,178.

[10] Abdallah Abdürrezzak Mes'ud es-Said, *el-Müsteşfeyatu'l Islâmiyye* ,Amman 1987, s. 45

[11] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* , s.435

[12]Hastahane Bağdad'ın doğu yakası er-Rusafa'da bulunuyordu.Ez-Zahir bahçelerine yakın Suk Yahya adını alan bu bölge meşhur vezir Yahya el-Bermekî'den adını almaktadır.Bu mahallede ki bütün bahçeler Harun er-Reşîd tarafından veziri Yahya'ya iktâ edilmişti.

[13] el-Mu'tazid'in ümmü'l-veled'i olup Ca'fer el-Muktedir'in annesi idi.Oğlunun halife olmasından sonra bir çok mal mülke sahip olmuş,ancak bu malları Allah rızası için kullanmaktan çekinmemişti.Elinde ki her şeyini vakfederek vefat etmişti.Hatta üvey oğlu el-Kahir 'i kardeşinin şerrinden koruyup öldürülmesine engel olduğu halde el-Kahir başa geçince Şağab'ın mallarını araştırmış el koymak istemiş fakat her şeyinin vakfedildiğini öğrenince onu göz hapsine almıştı. Şağab oğlu el-Muktedir'in öldürülmesinden sonra göz hapsindeyken yedi ay sonra Cemaziyelevvel 311 (923 Ağustos) tarihinde vefat edip er-Rüsafa'de defnedilmiştir.

[14] İbn Tağriberdî, *en-Nucum*,II, 203.

[15] İbnü'l-Kift î ,195

[16] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* ,VIII ,115; Türkçe çev.A. Ağırakça ,VIII ,99; İbn Ebi Usaybia,Uyûn, I, 222 ; İbnü'l-Kift î , sh.194 ; A.Isa ,a.g.e.,183.

[17] Ahmed İsa, *a.g.e.*,184

[18] Ahmed İsa, *a.g.e.* aynı yer.

[19] İbn Ebi Usaybia ,Uyûn , I ,234'den ; A .İsa ,a.g.e., sh.185

[20] Ahmed İsabek ,a.g.e.,sh.185

[21] İbnü'l-Esîr ,*el-Kamil*, VIII, 449; Türkçe çev. A.Ağırakça ,VIII, 384

[22] İbnü'l-Esîr ,*el-Kâmil*,VIII ,575;Türkçe çev.A.Ağırakça,VIII,495; A.İsa ,a.g.e.,186

[23] İbn Hallikân ,*Vefayatu'l- A'yan*, IV54-55

[24] C .Baysun , "Bağdad' mad ,I.A ,II ,!99

[25]Mafizullah Kebir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcuta 1964 , 48 vd.

[26] İbn Ebi Usaybia, Uyûn , 415

[27]Ahmed İsa ,a.g.e.,187

[28] Ibnü'l-Kiftî (s.225)'den naklen , Ahmed İsa Bek ,*a.g.e.*,189

[29] Ibnü'l-Kiftî ,148 ; Ibn Ebi usaybia ,415

[30] Ibn Ebi Usaybia , Uyûn,416 ;Hanife el-Hatib,*a.g.e.*,aynı yer ;Bu tabiblerin yirmi dört değil yirmi sekiz olduğuna dair bir görüş daha belirtilir, Abdullah Abdürrazık ,*a.g.e.*,s.55

[31] A.Isa ,*a.g.e.*,188

[32] Ibn Cübeyr Seyahatnamesi s.201'den naklen, Hanife el-Hatib, et-Tıbb indel Arab ,Beyrut 1986,s.209

[33] Ahmed İsa ,*a.g.e.*, s.179

[34] Ibnü'n-Nedîm,*el-Fihrist* ,400.

[35] Ibn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'*, s.316

[36] Ahmed İsabek ,*a.g.e.*,s.179 ;Abdullah Abdürrazık,*a.g.e.*,s.221

[37] Ibnü'l Tağrıberdî (Cemalüddin Ebu'l Mehasin),*en-Nücûmu'z-Zahire* ,VI,s.174